

*В.В. Курдюков,
аспірант
(Академія адвокатури України)
(Науковий керівник професор В.Г. Гончаренко)*

Деякі питання обов'язкового призначення експертизи в кримінальному процесі України

Ключові слова: *права людини, доказування, судова експертиза, експерт, спеціальні знання, судово-психологічна експертиза, обов'язкова експертиза.*

Права людини, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в нашій державі найвищою соціальною цінністю. Більш того, вони визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед своїм суспільством, та являють собою свій головний обов'язок [8; 5]. Саме ці, закріплені в нашій Конституції положення, дають нам можливість говорити, що у нас дійсно утверджується пріоритет людини. Велика кількість угод та конвенцій, ратифікованих Україною, підтверджують це прагнення прямувати саме таким шляхом.

Реформування кримінально-процесуального права являє собою пріоритетний напрям розвитку правової держави, бо саме в кримінальному судочинстві можна знайти найбільш рельєфне відображення ставлення держави до прав та свобод людини. У зв'язку з цим потребує деяких змін правова система Радянського союзу, яка в основному діє зараз в Україні. Тому питання реформування кримінального процесу потребують прискіпливішої уваги, надаючи цьому зміст неупередженості і справедливості [3, 20]

Завдання кримінального судочинства встановлені статтею 2 КПК України. Це охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у кримінальному процесі, а також швидке

та повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинуватий не був покараний. А це означає, що кримінальне судочинство покликане гарантувати всім його учасникам створення таких умов, які б сприяли повній і безперешкодній реалізації законних прав, обов'язків та інтересів [10; 11]. Важливим моментом в статті 2 КПК України є привернення уваги до вислову про швидке і повне розкриття злочинів, в якому досить чітко втілюється один із конституційних принципів про *забезпечення доведеності вини* підозрюваного у вчиненні злочину. Доцільно згадати і про те, що судочинство нашої держави, відповідно до низки законів, направлено на вирішення протиріч в суспільстві на засадах верховенства права, забезпечуючи захист гарантованих найвищим законом держави прав та свобод людини, громадянина, суспільства із своїми інтересами та держави в цілому [5, 1].

Однією із важливих складових частин реформування кримінального судочинства України є використання спеціальних знань, досягнень природничих, економічних, технічних, психологічних та інших наук. Взявши за основу аксіому, що доказування в судочинстві спрямоване на встановлення

певних фактів минулого, відомості про які потрапляють до обвинувачення чи захисту у вигляді відображень будь-якої форми, що потребує спеціального виявлення, дослідження, фіксації, тлумачення, то встановлення таких фактичних даних є неможливим без використання спеціальних знань у вигляді наукових досліджень. Неможливо і дати виключний перелік всіх галузей науки, які можуть бути використані в кримінальному судочинстві. Але та обставина, що злочин може мати місце в будь-яких умовах та може зачепити різні суспільні відносини, обумовлює використання таких знань в будь-якій сфері науки, техніки тощо.

Основною та найважливішою формою використання та застосування спеціальних знань в судочинстві є судова експертиза. Статтею 1 Закону України “Про судову експертизу” встановлено, що судова експертиза — це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об’єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства. А.Р. Белкін вірно зазначає, що головна функція судової експертизи полягає у вирішенні на підставі спеціальних знань та навичок питань, які виникають під час розслідування злочинів або судового розгляду кримінальних справ, де головною метою є перероблення інформації з одного виду в інший, який є більш зрозумілим для суб’єктів доказування чи для учасників процесу в цілому [1, 207-208]. Необхідність у призначенні судової експертизи виникає тоді, коли для пояснення певного факту або встановлення певних обставин і залежностей потрібен компетентний рівень спеціальних знань, який був здобутий в результаті професійної підготовки та досвіду роботи [6].

Судова експертиза виступає одним із засобів опосередкованого пізнання в кримінальному судочинстві та сприяє принципу повноти і об’єктивності. Стаття 65 КПК України виділяє досить великий перелік процесуальних джерел, де окремо зазначено джерело доказів у вигляді висновку експерта [9].

Проблеми призначення та проведення судових експертиз і використання їх результатів займають важливі місця в межах комплексу питань розслідування злочинів. Статистичні дані дають змогу побачити, що майже при кожному розслідуванні злочину використовуються судові експертизи, оскільки на певних етапах кримінального процесу може виникнути необхідність у констатації, оцінці та поясненні існуючих обставин чи особливостей з боку носія спеціальних знань — експерта.

Однак своєрідність судової експертизи, як джерела доказів, що оперує науковими категоріями та проведенням спеціальних досліджень, виходячи за межі наших повсякденних знань, виключає думку про те, що це привілейований доказ. Слідча та судова практика знає багато випадків коли критична оцінка висновку експерта з урахуванням зібраних по справі інших доказів дозволяла виявити допущені помилки і в результаті успішно завершити розслідування справи. Висновок судової експертизи є одним із джерел доказів, а фактичні дані взяті з нього, підлягають дослідженню так як і інші, здобуті іншим шляхом докази. Проте висновок експерта фактично, перш за все на рівні підсвідомості в очах суб’єктів має певні переваги, бо володіє високим науковим авторитетом.

Чинний Кримінально-процесуальний кодекс України обмежує перелік випадків обов’язкового призначення експертизи. Як видно з цього переліку випадків, обов’язкові експертизи повинні призначатися, коли питання стосуються людини та її життєдіяльності, для чого законодавець передбачає необхідність залучення спеціалістів у галузі медицини або психіатрії.

Визнавши, що фактично єдиним об’єктом обов’язкових експертних досліджень є людина, законодавець визначив, що такі дослідження повинні проводитись обов’язково лише в зазначених ним випадках. У такому разі виникає запитання, чи достатньо перелічених в ст. 76 КПК України експертиз, щоб досконало і повно вивчити людину, яка потрапила в сферу кримінального судочинства, маючі охоронювані законом права та інтереси?

Першим, з чого треба почати — це визначення критерію обов'язкового призначення експертизи. В більшості випадків критерієм, яким керуються при призначенні експертизи — це неможливість вирішення певного питання за допомогою інших джерел доказів, та коли вирішення певного питання потребує оціночного судження відповідного фахівця. Не безпідставним вважається та знаходить свій вираз у законі те, що у даний час в основному такі питання виникають в області медицини, психіатрії та психології, причому всі ці запитання стосуються станів людського організму та проявів його життєдіяльності. І це цілком зрозуміло, адже застосування цього критерію обов'язкового призначення експертизи, дасть можливість всебічно та повно дослідити людину, що є необхідною умовою реалізації конституційного визнання людини найвищою соціальною цінністю. Отже, в жодному випадку суд не може винести рішення про засудження або виправдання людини без всебічного її дослідження.

Стверджуючи необхідність всебічного дослідження людини у здійсненні правосуддя, слід врахувати сучасне надбання психологічних знань, потреба в яких постійно виникає і зростає на різних етапах судочинства, проте сьогоденний стан використання спеціальних психологічних знань вкрай малий. Хоча визначення особливостей психіки людини, які знаходяться в межах норми, можливо лише за умови залучення професійного психолога. У процесі дослідження цих особливостей можуть бути зроблені важливі висновки, які іноді визначатимуть навіть вирішення справи по суті. Оскільки психічна діяльність людини є відображенням об'єктивної дійсності, хоча через різні об'єктивні і суб'єктивні причини цей процес може мати певні відхилення, то дані про особливості психічних станів і процесів учасників судочинства несуть в собі встановлену експертом доказову інформацію і в подальшому можуть відіграти важливу роль у формуванні системи доказів [2, 533; 4, 222].

Судово-психологічна експертиза в кримінальному судочинстві часто виступає як ефективний, а в деяких випадках — єди-

ний засіб встановлення певних обставин розслідуваної справи. За допомогою судово-психологічної експертизи можливо отримати необхідну інформацію, яка дасть змогу сформулювати правильну систему доказів обвинувачення або захисту. Адже кожне розслідування злочину повинно бути професійним та справедливим із врахуванням тих самих правозахисних положень щодо забезпечення доведеності вини, які закріплені в законодавстві.

До сфери використання спеціальних психологічних знань можуть бути віднесені, важливі для вирішення справи питання про стан і діяльність осіб, індивідуально-психологічні властивості яких не виходять за межі норми, особливості сприйняття певних явищ за певних умов, адекватність їх оцінки, реагування на певні подразники в окремих ситуаціях, встановлення фактів виникнення певних станів тощо. Між тим існує низка питань, які не можуть бути вирішені без використання спеціальних психологічних знань, а тому потрібно введення обов'язкової судово-психологічної експертизи.

Як приклад, можемо виділити ряд питань, відповідь на які в межах спеціальних психологічних знань дозволить слідству знайти низку рішень розслідування злочинів, а для адвоката з'явиться можливість знайти нові факти для використання їх у захисті:

1. Встановлення стану психічної напруженості звичайного характеру (страх, стрес, афект) в момент скоєння злочину.

2. Встановлення впливу таких станів на здатність передбачати наслідки своїх дій.

3. Встановлення впливу як головної причини неадекватної поведінки.

4. Виявлення емоційного стану, який міг вплинути на здатність адекватно усвідомлювати та оцінювати свої дії.

5. Виявлення домінуючих мотивів поведінки.

6. Виявлення ознак, які свідчать про стан сильного душевного хвилювання (фізіологічного афекту).

7. Вирішення низки питань у справах неповнолітніх.

Виключно принципове значення має вирішення питання про визначення стану фізіологічного афекту — стану, за якого інтенсивна емоція протягом короткого проміжку часу стає домінуючою, значно знижуючи здатність людини усвідомлювати свої дії та керувати ними, коли майже повністю втрачається функція самоконтролю, зводиться до мінімуму механізм керування. Слід відразу відкинути думку, що цей юридичний факт може бути встановлений безпосередньо слідством чи судом за допомогою визначення аморфного “сильного душевного хвилювання”. Поняття “сильне душевне хвилювання” суперечить принципу науковості, бо не має критерію відмежування від інших категорій хвилювання і, основне, не містить медичної складової, без встановлення якої немає підстав для визнання цього стану кваліфікуючою ознакою. Стан фізіологічного афекту може бути встановлений лише професійними психологами (експертами). Тому вистачає достатньо підстав наголошувати про введення в дію для вирішення цього питання судово-психологічної експертизи як обов’язкової.

Однією із важливих умов поліпшення загального становища прав людини в кримінальному судочинстві, певним етапом реформування кримінального судочинства, є введення в дію норми про обов’язкове у певних випадках призначення судово-психологічної експертизи свідкам та потерпілим. В Кримінально-процесуальному кодексі РФСР було сказано, що експертиза призначається обов’язково в тих випадках, коли необхідно з’ясувати психічний чи фізичний стан свідка або потерплого, якщо існують сумніви у адекватності сприймання ними обставини, що мають значення для справи, та давати щодо них показання [11, 29]. Ці особи, під час розслідування злочину відіграють велику роль. Встановлення індивідуально-психологічних особливостей, рівня психічного та інтелектуального розвитку, емоційно-вольових властивостей, певних психічних якостей, дадуть змогу визначити вплив цих факторів на поведін-

ку зазначених суб’єктів процесу у певних умовах (мова іде про наявність відхилень, які враховуються при оцінці адекватності усвідомлення своїх дій). Сюди треба віднести дослідження мотивацій, складових психологічних мотивів, які спонукали їх до певної діяльності, обставин, які мають значення для справи. При здійсненні судочинства, на питання про характер, ступінь, особливості таких відхилень у особи, яка дає показання, повинні бути дані чіткі відповіді, бо вони в подальшому використовуються як докази.

Сьогодні український законодавець здійснив крок назустріч обов’язковому призначенню судово-психологічної експертизи. Йдеться про ст. 433 КПК України, в частині третій якої зазначено, що в необхідних випадках для встановлення стану загального розвитку неповнолітнього, рівня його розумової відсталості та з’ясування, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними, повинна бути проведена експертиза спеціалістами в галузі дитячої і юнацької психології (психолог, педагог) або зазначені питання можуть бути поставлені на вирішення експерта-психіатра. Це положення також повинно знайти відображення в ст. 76 КПК України.

В п. 5 ст. 76 КПК України приписується обов’язково призначати експертизу для встановлення віку підозрюваного або обвинуваченого, якщо про це немає відповідних документів і неможливо їх одержати. Виходячи із зазначеного спрямування даної статті, можна стверджувати, що мова йде про судово-медичну експертизу, яка повинна зробити висновок про вік досліджуваної особи на підставі її біологічних і анатомічних ознак. Проте в багатьох випадках біологічний вік і рівень психічного розвитку можуть бути різними. До речі, такі прояви зустрічаються не тільки з неповнолітніми. Трапляється так, що кримінальному переслідуванню піддається особа, яка за своїм реальним віком, як особистість не може притягатись до кримінальної відповідальності. А це означає, що ми нехтуємо окремими положеннями та

принципами про захист прав людини, які закріплені в нашому законодавстві. Отже, щоб уникнути непорозуміння як на практиці, так і в законодавчому полі, треба призначати обов'язкову судово-психологічну експертизу у кожному випадку сумнівів щодо рівня психічного розвитку особи, бо таке рішення може відіграти вирішальну роль в долі людини.

Досліджуючи проблеми обов'язкового призначення експертизи в Україні, варто звернутись і до досвіду інших країн в цій сфері. У вітчизняних публікаціях вчених-юристів тема порівняння експертних систем в контексті обов'язкового призначення судової експертизи висвітлювалась дуже мало. Цікавим є той факт, що навіть в таких країнах як Франція і Німеччина, що належать до континентальної правової системи, як і Україна, висвітлення питання про обов'язкове призначення експертизи є вкрай замалим. Законодавство країн СНД у плані визначення критерію має ті ж недоліки, що і наше [7, 199–202; 12].

Таким чином, враховуючи викладене, маємо змогу визначити загальну проблему і комплекс питань, які обов'язково якнай-

швидше повинні бути вирішені в процесі реформування кримінально-процесуального законодавства України. По-перше, слід виділити єдиний критерій обов'язкового призначення експертизи — *людина та її життєдіяльність*, тобто експертиза повинна призначатися обов'язково, коли виникають сумніви відносно її стану і протікання її життєвих функцій. По-друге, визначити чітко коло питань для обов'язкового експертного вирішення конкретних за галуззю знань експертизами; створити нові теоретичні розробки для їх практичного застосування. По-третє, ввести в дію як обов'язкову судово-психологічну експертизу для вирішення означених вище питань. В четвертих, розширити коло осіб для обов'язкового призначення експертизи — свідків та потерпілих.

Отже, на шляху демократизації нашого життя, становлення державності, посилення заходів щодо захисту прав та свобод громадян з боку держави, маємо змогу та добру нагоду прямиувати в бік якісного вирішення проблемних питань відносно реформування нашого кримінального судочинства.

Список літератури:

1. *Белкин А.Р.* Теория доказывания: Научно-методическое пособие. М.: Норма, 1999. — 418 с.
2. *Васильев В.Л.* Юридическая психология. — СПб.: Питер, 2001.
3. *Гончаренко В.Г.* Концептуальні питання правової реформи в Україні // Вісник Академії адвокатури України, 2006. — Вип. № 5.
4. Експертизи у судовій практиці / За заг. ред. В.Г. Гончаренка — К.: Юрінком Інтер, 2004.
5. Закон України “Про Судоустрій” // Відомості Верховної Ради України, 2002. — № 27.
6. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз // Затверджена наказом МЮ України № 53/5 від 08.10.1998 р., із змінами, внесеними згідно з наказами МЮ України № 144/5 від 30.12.2004 та №59/5 від 10.06.2005 // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0705%2D98&text>, 12.09.2006 р.
7. *Коврига З.Ф., Кузнецов Н.П.* Уголовный процесс России. — Воронеж. ун-т, 2002.
8. Конституція України // Відомості Верховної Ради України, 1996. — № 30.
9. Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради УРСР, 1961, № 2.
10. Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За заг. ред. В.Т. Маляренка, В.Г. Гончаренка — Вид. третє, перероб. та доп. — К.: Юрисконсульт, 2006.

11. Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР // Министерство Юстиции РСФСР. Официальный текст с изменениями на 10 декабря 1972 г. с приложениями постановлений систематизированных материалов. — М.: Юрид. лит., 1973.

12. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации № 174-ФЗ от 18 декабря 2001 г. // <http://www.rg.ru/2001/12/22/upk-dok.html>, 2006, — Ст. 195-207.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется нынешнее состояние уголовного процесса Украины относительно обязательного назначения судебных экспертизы в контексте защиты прав и свобод граждан. Предлагается как единый критерий обязательного назначения экспертизы — состояние и жизнедеятельность человека и введение в качестве обязательной судебно-психологической экспертизы, расширение круга лиц, подлежащих обязательному экспертному исследованию — свидетель, потерпевший.

SUMMARY

The article examines and analyzes peculiarities of legislative, problems of mandatory assigning of expert examination. Transforming our country into the state of high level of protection of human rights is really necessary to elaborate and to make work new aspects of expert examination: rigorous criterion of mandatory assigning of expert examination — mental condition and vital activity, mandatory assigning of psychology expert examination, and especially mandatory assigning of psychology expert examination for witness, victim etc.

*Рекомендовано кафедрой
кримінального процесу та криміналістики*

Подано 13.03.07